

הכרונולוגיה של המקדשים בבית-שאן

את

ב. מייזלר

החפירות השיטתיות בתל-אל-חצן, היא בית-שאן העתיקה, הן מן המפעלים הארכיאולוגיים הגדולים והחשובים ביותר שנעשו בארץ-ישראל לאחר המלחמה העולמית הראשונה. חפירות אלו, שנערכו מטעם המוזיאון של האוניברסיטה הפנסילוואנית בפילאדלפיה, ניהלו אותן ק. ס. פישר בשנות 1921/3 וא. רוא בשנות 1925/6, והמשיך בהן ג'. מ. פיצג'ראלד בשנות 1930/3. תוצאות העבודה נתפרסמו בדו"ח מלא המחזיק כמה כרכים ובסקירות-ארעי (שונות¹), הממציים את רובו של החומר שנחשף בבית-שאן, ואילו מיעוטו עדיין לא זכה לעיבוד ופירסום.

בימי שהותי בפילאדלפיה באבגוסט ש. ז. היתה לי הזדמנות לראות את הקיראמיקה מבית-שאן השמורה במוזיאון של האוניברסיטה הפנסיל-וואנית² ולהבהיר בעיות אחדות הכרוכות בכרונולוגיה של שכבות היישוב השייכות לתקופת הברונזה המאוחרת ולתקופת הברזל הקדומה. כוונתי היתה למצוא נתונים נוספים לקביעת היחס שבין הממצא הארכיאולוגי בבית-שאן לזה של מגידו, ולהשלים את התמונה הכללית על סדר השכבות במגידו לאור הכלים השמורים במוזיאון של המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו, שבחקירתם עסקתי בקיץ 1951.

כידוע הצליחו החופרים בבית-שאן לחשוף חלקים חשובים של העיר ולגלות בשמונה-עשרה השכבות מציאות רבות-ערך להכרת תרבותה של הארץ למן התקופה הכלכוליתית ועד התקופה הערבית³. חשיבות יתרה

(1) עי' בייחוד: A. Rowe, *The Topography and History of Beth-Shan*, 1930; idem, *The Four Canaanite Temples of Beth-Shan I*, 1940; G. M. FitzGerald, *PEF Q. S.* 1931-2, 1934; idem, *The Four Canaanite Temples II: The Pottery*, 1930.

(2) גם בהזדמנות זו אביע את תודתי לפרופ' ג'. ב. פריטשארד על העזרה שהגיש לי בשעת מיון החומר.

(3) עי' הסקירה בספרי "תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל" (תרכ"ו), עמ'

נודעת לגילוי "הכיכר הקדושה" על פני שיא התל, ובה מקדשים השייכים לתקופת הברונזה המאוחרת ולתקופת הברזל הקדומה, היינו לשכבות היישוב v—ix. בעיית הכרונולוגיה של שכבות אלו היא מסובכה ומעורפלת, ופתרונה הלוי גם בחקירה מדוקדקת של תכניות המקדשים⁽⁴⁾, וגם בבירור מעמיק של הממצא הארכיאולוגי בשכבות השונות, ובראש וראשונה של כלי-החרס והחרסים, שרבים מהם עדיין לא נתפרסמו או שסומנו סימון-שכבה בלתי-מדויק. בשעתו הציע רוא לקבוע את הכרונולוגיה של השכבות הנידונות כדלקמן, והוא סמך את הצעתו בעיקר על האסטילות ועל החרפושיות שנמצאו בחפירות:

שכבה ix — תחותימס הג'	} המאה הט"ו לפסה"נ
שכבה viii — לפני אמנחתפ הג'	
שכבה vii — אמנחתפ הג' — סוף המאה הט"ו ותחילת המאה הי"ד	
שכבה vi — סתי הא' — סוף המאה הי"ד	
שכבה v — רעמסס הב' — המאה הי"ג	

קביעת זמנים זו לשכבות ולמקדשים של בית-שאן נתערער יסודה לאחר שפינה פיצ'ג'רלד שטחים נוספים בשיא התל, ונסתבר בוודאות שהשכבה v הכילה כלי-חרס מתקופת הברזל הקדומה, ובה בנייה אופיינית לתקופת המלוכה הישראלית הקדומה. כמו-כן נתברר, שהמשקוף של רעמסס-וסר-ה'פש מימיו של רעמסס השלישי שייך לשכבה vi⁽⁵⁾. וכך בא הצורך להכניס תיקונים מופלגים בתאריכיו הראשונים של רוא, ולקבוע — בעיקר על יסוד הקיראמיקה — תאריכים מאוחרים יותר לשכבות הנידונות. התקדמות ניכרת אנו מוצאים בכרונולוגיה של אולברייט משנת 1938⁽⁶⁾, והיא: ix — המאה הי"ד; viii — סוף המאה הי"ד ותחילת המאה הי"ג; vii — המאה הי"ג; vi—v — סוף המאה הי"ג והמאה הי"ב; v — המאות הי"ב—הי'.

עם התקדמות המחקר בשנים האחרונות קם ההכרח להכניס שינויים נסויים גם בתאריכים של אולברייט⁽⁷⁾, ולהתאימם לכרונולוגיה של שכבות

(4) בנושא זה אני דן בקצרה במחקרי על המקדשים המבוצרים בארץ-ישראל, העומד להתפרסם ב-JNES.

(5) FitzGerald, PEF Q. S. 1934, p. 133f.; Rowe, *The Four Canaanite Temples*, p. 18.

(6) Albright, AASOR XVII, p. 76f. ר' 76.

(7) עי' Albright, AJA (1941), p. 485: שכבה vi — המאות הי"ב—הי"א; שכבה v — המאות הי"א—הי' לפסה"נ.

היישוב במקומות אחרים, כגון מגידו, תל-אבו-הואם (צלמונה) ותל-קסילה.
 בראש וראשונה ראויה לתשומת לב העובדה, שהשכבות VII — IX — מקבילות מבחינת החומר הארכיאולוגי לשכבות VIII — VII B במגידו ולשכבה V בתל-אבו-הואם. כפי שהראיתי במחקר, העתיד להתפרסם בקרוב, השכבה VII B היא השכבה האחרונה של תקופת הברונזה המאוחרת במגידו, ועל יסוד כלי החרס ופיתוחי השן⁸) עלינו לקבוע את זמנה במסגרת ההיסטורית בין ימי מלכותו של סתי הא' (1300 בקירוב) ובין פלישת "גויי הים" בשנת 8 לרעמסס הג' (1165 בקירוב — לפי הכרונולוגיה החדשה של ראוטון)⁹. הקיראמיקה המקומית, שנמצאה בשכבה זו, אופיינית לשלב האחרון של תקופת הברונזה המאוחרת, ואילו כלי-החרס של השכבה VII A הם של תקופת הברונזה הקדומה, ובכללם חרסים "פלשתיים". אשר לכלים המיקניים שבשכבה VII B במגידו, וכן בשכבה V בתל-אבו-הואם, רובם המכריע שייך לשלב Myc. III B (המאה הי"ג), ומיעוטם בלבד אפשר לשייכם לסוף השלב Myc. III A (לפי החלוקה של פורומארק), כלומר, לסוף המאה הי"ד לפסה"ג¹⁰). והשכבות VII — IX שבבית-שאן, מסתבר שהממצא הקיראמי שבהן אינו שונה מזה שבמגידו VII B ובתל-אבו-הואם V¹¹), ויש לקבוע אותו במסגרת הזמן שבין

8) נסתבר לי בוודאות, שהננין מס' 3073, שבו נמצאו פיתוחי-השן, אינו שייך לשכבה VII A (Loud, *Megiddo Ivories*), אלא לשכבה VII B, והקיראמיקה של תקופת הברונזה המאוחרת, הרשומה בלוחות של VII A בספרו של Loud, *Megiddo II*, היא מן השכבה VII B. זמנו של הננין האמור נקבע מצד אחד ע"י חרסים מיקניים מהשלב Myc. III B, ומצד שני על-ידי שמו של רעמסס הג' הנזכר בפיתוחי השן.
 9) עי' מאמרו של M. B. Rowton, *JEA XXXIV* (1948), p. 57 ff.
 אמנם שיטתו הכרונולוגית נראית בלתי מנוססת די הצורך, ועוד עלולים לחול בה שינויים מסוימים. ועל כל פנים יש להקדים את זמן מלכותו של רעמסס הג'.

10) עי', O. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery* (1941), passim; Daniel, *AJA* 1942, p. 121; F. H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant* (1951); E. Coche de la Ferté, *Essai de classification de la céramique Mycénienne d'Enkomi* (1951), p. 11. את המעבר מ-Myc. III A ל-Myc. III B קובע פורומארק, על יסוד החומר ממצרים, בימיו של סתי הא', ואת סוף Myc. III B — בימי מרנפתח, ואילו לפי דעתי (ר' לעיל הערה 8) יש לאחרו עד החילת מלכות רעמסס הג'. [ור' כעת מאמרי ב-BASOR 124].

11) ועי' דבריו של סטאבינגס, שם ע' 105: In fact the earliest finds from the Tell Abu Huwam and from Beth-Shan... do not seem to be earlier than a date towards the end of Myc. III A. מן הראוי גם לציין, כי

תחילת השושלת הי"ט של מצרים לבין ראשית מלכותו של רעמסס הג'. כך תסתבר גם האפשרות לקבוע בימיו של סתי הא' את האסטילה, שהקים פארעמחב למכל אלוהי בית-שאן לכבוד אביו, הארדיכל אמנמאפת, שנמצאה בשכבה IX 12); וכן יש לייחס למקדש שבשכבה זו את שתי האסטילות של סתי הא', שנמצאו שלא באתרן בשכבות מאוחרות יותר. גם מבחינה היסטורית מתקבל על הדעת, שהמקדש הקדום ביותר (שייחס אותו רוא לתחותימס הג') נבנה ע"י סתי הא', לאחר מסעו לעמק בית-שאן בשנה הראשונה למלכותו, שעה שחידש וביסס את השלטון המצרי בכנען ועשה את בית-שאן למעוז מצרי בדרך לעמק הירדן¹³). על נקלה נוכל לייחס את המקדש שבשכבה VIII לימיו של רעמסס הב' ואת המקדש שבשכבה VII עם ה"מגדל" ואסם התבואה — לימיו של מרנפתח, שהרבה לבנות מבצרים בארץ כנען, ביחוד לאורך דרכי התנועה הראשיות, כדי לחזק את השלטון המצרי.

אשר לשכבה VI, אין ספק שיש לייחסה לימיו של רעמסס הג'. מלבד המשקוף של רעמסס-וסר-ח'פש, שר חשוב של רעמסס הג', יש לציין ביחוד את הקיראמיקה, והיא כולה מן הטיפוסים הקדומים של תקופת הברזל הקדומה א'. בתוך שאר הדברים מצאתי באוסף כלי החרס מבית-שאן שבמוזיאון הפנסיל-יאני שבר של כלי פלשתי (פך בעל משפך-מסננת) המתייחס לשכבה VI¹⁴). נראים איפוא הדברים, ששכבה זו מקבילה לשכבה VII A שבמגידו. בעייה קשה מתעוררת בקשר לשכבה V, שבה היה רב החרס, ולא עלה

קצרות קיפריות מסוג White Slip II נמצאו במגידו VIIB ובבית-שאן VIII-IX. Albright, *ibid.*, p. 77, n. 38 (12) שוקל את האפשרות, שפארעמחב זה הוא הוא האריכל והסופר Pareamahû, הנזכר במכתב אכדי מבוּעֶאזוּכִי (כנראה מימיו של רעמסס הב'). (13) מן הראוי לציין, שאין לנו שום ידיעות על חשיבותה המדינית-הצבאית של ימות לחיל גנת-כרמל (? החונה בעיר בית-שאן. — על מסעו הצבאי של סתי הא' לארץ-ישראל עי' Grdseloff, *Études Égyptiennes* 2, 1949, p. 34 ff.; Faulkner, *JEA* 33 (1947), p. 34 ff. ; Grdseloff, *Études Égyptiennes* 2, 1949.

(14) חרס פלשתי אחר מסומן כשייך לשכבה V. על הערכוביה המרובה בסטרא-גיראפיה של בית-שאן מעידה בחוף שאר עדויות גם עובדה זו, ששני החרסים הקיפריים מסוג White Painted I (המחצית הב' של המאה הי"א) שויכו לפי סימון החופרים לכבות VI ו-IV (עי' Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition* IV, 2, p. 252). נראים הדברים ששניהם שייכים לשכבה VI. — על הכרונולוגיה של כלי החרס הקיפריים תחילת תקופת הברזל ר', Gjerstad, *Opuscula Archaeologica* III (1944), p. 73 ff.

בידי החופרים לקבוע את שלביה השונים. שייכים אליה שני המקדשים שאת זמנם יש לקבוע אל נכון בפרק-הזמן האחרון שלפני הכיבוש הישראלי, וגם שרידי ביצור ושער מתקופת המלוכה הישראלית. הקיראמיקה היא בדרך כלל מטיפוסי השכבות VI A — IV B במגידו, IV — III בתל אבו-הואס ו-IX—X בתל-קסילה. בתוך שאר דברים מתייחסים לשכבה זו כלים קיפריים גיאומטריים מהסוגים III — II White Painted ו-Black on Red I (המאות הי-הט' לפסה"ג).

לא מן הנמנע, שהעיר הישראלית הרבה בימי שישק הא', מן הראוי לציין, שבית-שאן נזכרת ברשימת הערים שכבש פרעה זה במסעו לארץ-ישראל. מבחינה היסטורית אפשר להניח, שהעיר החמישית הוקמה על חורבות העיר הקודמת, לאחר הפסקה קצרה, בימי השתלטותם של הפלשתים על ארץ העמק, כלומר באמצע המאה הי"א לפסה"ג (אחרי מלחמת אפק-אבן העזר), באותה תקופה שבה נבנתה גם עיר הנמל צלמונה (תל-אבו-הואס שכבה IV), ואז עמדו בפריחתן מגידו (שכבה VIA) ותל-קסילה (שכבה X), ונבנתה המצודה הפלשתית בגבעת בנימין (גבעה שכבה II, שלב א'). לשלב הקדום של שכבה V מתייחס המסופר על בית-שאן בימי מלחמת הרי הגלבוע (שמו"א ל"א, י', י"ב), כאשר נעשתה העיר למרכז אדמיניסטרטיבי פלשתי. לאחר ריבושה של בית-שאן בידי דוד, נעשתה עיר ישראלית וכנראה בימיו של שלמה הוקפה חומה בסגנון הישראלי המובהק של ימי המלוכה הקדומה. המתבלט בחפירות של מגידו, ובשומרון של ימי עמרי ואחאב.

אשר לשכבה IV, הקיראמיקה מעידה עדות ברורה על תקופת הברזל התיכונה. אופייניים לשכבה זו פכיות מרוקות מירוק שחור, קעריות מרוקות מירוק-אובניים, וכלים קיפריים גיאומטריים מהסוגים III — IV White Painted ו-Black on Red I — II.

בסיכום הדברים צריך לומר, שהבעיות הכרוכות בכרונוולוגיה של השכבות בבית-שאן הן מסובכות מאוד, כל שכן שעדיין לא נחקר החומר הקיראמי חקירה ממצה, ואף לאחר מכן יהא צורך לערוך חפירה נוספת במקום, כדי לברר ביתר דיוק את היחס שבין שכבה לשכבה לשלביהן השונים, ואת הממצא הארכיאולוגי שבכל אחת מהן.

להלן ניתן לוח סינכרוניסטי של השכבות במקומות-חפירה שונים

בארץ:

תאריכים (בקירוב)	תל בית-מרסם	תל-קסילה	תל אבו-הואם	מגידו	בית-שאן
1175/65—1300	C 2		V	VII B	VII—IX
1120—1175/65	B 1—2	XII	—	VII A	VI
1050—1120	—	XI	—	VI B	—
985—1050	—	X	IV	VI A	V
945—985	B 3	IX, 2	III	V B	"
920—945	"	IX, 1	"	IVB—VA	"
המאה ה'ט'	A 1	VIII	"	IV A	IV
המאה ה'ח'	"	VII	—	III	"
עד 733/2					

[תוספת בשעת ההגהה:] עם פרסומו של חומר קיראמי נוסף מיריחו וביורר הסטראטיגרפיה של המקום על-ידי הגב' קתלין קניון (ר' K. M. Kenyon, *PEQ* 1951, p. 101 ff.) באחיזוק נוסף לוודאות ההתאמה הכרונולוגית שבין "העיר הרביעית" ביריחו ובין השכבה IX (VIII') בבית-שאן. כלי-החרס מן השכבה העליונה של תקופת הברונזה, היא העיר הכנענית האחרונה (הרביעית), שחרבה בימי הכיבוש הישראלי, וכמו כן מקברים שונים (מס' 4, 5 ו-13), אופייניים הם לתקופת הברונזה המאוחרת ב' ומקבילים לכלי-החרס של השכבות VIII-IX בבית-שאן. VII B-VIII במגידו, V בתל אבו הואם והשלבים III-II במקדש של לכיש. מצד אחר הם קדומים במקצת יותר מטיפוסי הכלים המאוחרים ביותר של תל בית מרסם C 2, השלב III של מקדש לכיש ומגידו VII B. אם נכונה סברתי, שהשכבה VIII בבית-שאן שייכת לימי רעמסס הב', ואילו לכיש ודביר (? תל בית מרסם) חרבו בסוף המאה הי"ג, נוכל לקבוע תאריך לחורבן יריחו באמצע המאה הי"ג לפס"ה[נ].